

Сергій Римаренко

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ ТА КРИЗА ІДЕНТИЧНОСТІ

Розглядаються проблеми кризи та конфлікту ідентичності, вплив на ці процеси глобалізації. Виклики, породжені глобалізацією, так як і зворотний процес – глокалізація сприяли загостренню проблем національної та соціокультурної ідентичності. Виділяються комплексні причини та можливі наслідки нової хвилі розвитку етнічності.

Ключові слова: *глобалізація, ідентичність, етнічність, криза.*

Sergey Rymarenko. Globalization and Identity Crisis. Problems of crisis and identity conflict, influence on these processes of

Римаренко Сергій Юрійович – доктор політичних наук, головний науковий співробітник відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

globalization are considered. The challenges generated by globalization and the reverse process – glocalization have contributed to the exacerbation of the problems of national and sociocultural identity. Comprehensive reasons and possible consequences of a new wave of ethnicity development are singled out.

Key words: *globalization, identity, ethnicity, crisis.*

Уже впродовж багатьох років феномен глобалізації залишається однією з найбільш суперечливих тем у суспільних науках. Аналітики розглядають глобалізацію з різних точок зору, намагаючись запропонувати відповіді на можливі виклики для політики, культури, економіки, національних держав, ідентичності та етнічних груп. Однак культурний партикуляризм – як процес, що формується глобалізацією, ускладнює процес ідентифікації шляхом зміни традиційних умов формування особистості та підриву традиційних зв'язків і джерел ідентичності.

В останній, ювілейній доповіді Римського клубу наголошується, що світ знаходиться в небезпеці і порятунок лежить у зміні світогляду.

Відправною точкою для авторів служить концепція «повного світу», запропонована американським екологом і економістом Г. Дейлі. Людська цивілізація сформувалася в умовах «порожнього світу» – світу незвіданих територій і надлишку ресурсів. Превалюючі релігії, політичні ідеології, соціальні інститути, звички мислення все ще вкорінені в ньому. В реальності ж людство увійшло в «повний мир», заповнений по вінця, з вельми неясними перспективами подальшого розширення кордонів. Якщо і далі жити за правилами «порожнього світу», колапс не змусить довго чекати. Планета деградує, авторитаризм і фундаменталізм на підйомі, спекулятивний капітал торжествує. Сьогоднішня «криза не циклічна, але посилюється. Вона не обмежена природою навколо нас, але включає соціальну, політичну, культурну, моральну кризу, кризу демократії, ідеологій і капіталістичної системи» [1].

Три основні підходи до аналізу міжнародної геополітики розглядають глобалізацію з різних точок зору: по-перше, нео-ліберальний підхід виходить з того, що міжнародні ринки створюють баланс між інтересами всіх країн, а потім зменшують

можливі виклики ідентичності. По-друге, неореалістичний підхід стверджує, що уряди є основою міжнародної системи, при цьому неореалісти недооцінюють проблеми, пов'язані з етнічною належністю та ідентичністю. І третій, неомарксистський підхід вважає, що глобалізація – це нова версія колоніалізму, яка не тільки підвищує вразливість та взаємозалежність світу, але й розширює існуючі прогалини між багатими та бідними країнами і попереджає про панування ідентичності та етнічних криз у багатокультурному і багатоетнічному контексті.

У одній зі своїх знакових книг «Хто ми?» С. Гантінгтон, зокрема, писав: «...криза національної ідентичності спостерігається скрізь, тобто має глобальний характер», «японці, – продовжує автор, – ніяк не можуть вирішити, належать вони до Азії (внаслідок географічного положення островів, історії та культури) чи до західної цивілізації, з якою їх пов'язує економічне процвітання, демократія та сучасний технічний рівень. Іранців часто описують як народ у пошуках ідентичності, Китай веде боротьбу за національну ідентичність з Тайванем, захоплений завданням переформатування національної ідентичності» [2, с. 76]. Подібні процеси можна спостерігати й на Близькому Сході, в Європі, США тощо.

Зрештою, кризу ідентичності можна звести до формули В. Хесле: «відторгнення самості зі сторони «Я». Це відторгнення не може бути безумовно відкритим; «Я», відчуваючи презирство до своєї самості, може намагатися обдурити себе за допомогою лихоманкової діяльності, яка, подібно безглуздім мандрівці, має тільки одну мету – відволікти увагу «Я» від своєї «самості» [3, с. 118].

У той же час, якщо вважати формулу В. Хесле універсальною, виникає багато запитань. Чи йдеться про індивідуальну, чи про колективну ідентичності? Яка ідентичність мається на увазі: етнічна, політична, професійна, гендерна чи якась ще? Які причини та наслідки кризи ідентичності, і чи має ця криза глобальний характер? І, зрештою, чи має криза ідентичностей безумовно негативний характер?

Не намагаючись охопити всі багатоманітні вияви ідентичності у сучасному світі, зосереджуся тільки на її соціокультурній та національній складовій. Відразу зазначу, що соціокультурна та національна ідентичність, власне, не є «чистою», єдиною і не

пов'язаною з іншими типами ідентичностей. Ці ідентичності не існують окремо, а входять у складний комплекс різноманітних типів ідентичностей (цивілізаційних, субкультурних, гендерних), як індивідуальних, так і колективних, можуть мати стійкий характер, а можуть формуватися ситуативно, можуть проявлятися як конфліктні, навіть антагоністичні, так і як взаємодоповнюючі.

Феномен ідентичності у сучасному глобалізованому світі безпосередньо пов'язаний з повсякденними практиками, і сама ідентичність зазнає суттєвого тиску, розхитуючись та трансформуючись. Можна стверджувати, що в постмодерну епоху суттєво змінюються не тільки сама ідентичність, а й процедури та механізми її формування. Криза індивідуальної ідентичності, коли сама особа виступає фрагментованою, «розколотою», невідворотно веде до кризи колективної ідентичності, кризи суспільних інститутів, що, в свою чергу, змінює розподіл влади. До цього слід додати й кризу цінностей, яка є передумовою тектонічних історичних криз, до розломів у всьому суспільстві та пошуку шляхів подальшого розвитку. Зрештою, стан суспільної фрустрації, розрив між нормою та реальністю, коли люди втрачають віру в національний ідеал, перестають приймати базові цінності суспільства та правила поведінки, невідворотно веде до делігітимації існуючої державної влади та відмови підкорятися її законам. Саме тому, як зазначав З. Бауман, «...підвищення інтересу до обговорення ідентичності можуть сказати значно більше про нинішній стан людського суспільства, ніж відомі концептуальні та аналітичні результати його осмислення» [4, с. 176].

Причин кризового стану ідентичності багато. Це і комплекс глобалізаційних процесів, що включає в себе глобалізацію практично всіх сфер суспільного життя: політичну, соціокультурну, етнонаціональну, держави, – нації почали стикатися з комплексом невизначених та непередбачуваних проблем, з якими раніше вони не зіштовхувалися. Прозорі, транспарентні кордони, глобальні інформаційні технології, культурна стандартизація, міграційні потоки призводять (чи призведуть) до того, що держави втрачають контроль над ситуацією або мають витратити колосальні зусилля для підтримання status quo. Розмивання соціокультурних систем та традиційних зв'язків у їх кордонах спри-

чиняють формування нових, функціональних соціально-економічних відносин.

З кризою ідентичності пов'язана й нова хвиля етнічного ренесансу, який у час постмодерну має амбівалентну природу, змінюється співвідношення між етнічними та національними культурами і, відповідно, між соціокультурними спільнотами. У США, Західній Європі вже сформувалися потужні соціокультурні анклавні, принципово відмінні від домінуючих, і це вже перетворилося в проблему національної безпеки.

З одного боку, криза ідентичності змушує особу шукати притулок у традиційних сферах – етнічній та релігійній, з іншого – спричиняє загострення міжетнічних конфліктів, адже соціальна фрустрація невідворотно веде до пошуку ворога чи винного, принаймні «іншого» або «чужого».

Ще одним аспектом проблеми можна вважати зростання космополітичних тенденцій, коли нівелюються такі поняття, як Батьківщина, громадянство, патріотизм, недоторканність державних кордонів тощо. Ще у 1990-ті роки Р. Ліфтон увів в обіг поняття «протеевська» ідентичність (protean self). Як і давньогрецький бог Протей, який весь час змінював свій образ, криза ідентичностей призвела до можливості існування декількох, часто протилежних ідентичностей одночасно [5, с. 19]. Більше того, подібні тенденції вже зафіксовані інструментально. Згідно з останнім, 40-м глобальним опитуванням Gallup International (2017 р.), у країнах Західної Європи показники готовності захищати свою країну виявилися достатньо низькими. Готові взяти зброю та захищати Батьківщину 19% бельгійців, 18% німців і 15% жителів Нідерландів, 20% італійців, 21% іспанців. Найбільш високу у світі готовність воювати висловили респонденти з Марокко і Фіджі (94%), а також Пакистану та В'єтнаму (89%). Тішить, що цей показник в Україні становить 62% [6.]. Як не погодитися з А. Тоффлером, який вважав, що «вже зараз не так уже й багато країн, чий громадянин готовий віддати життя за свою державу, але зростає готовність жертвувати життям за етнічно-релігійну ідентичність. Ми пробили стіну непорушності державних кордонів, і назад дороги немає» [7].

Слід мати на увазі і вплив мережевих технологій на механізми ідентифікації, адже віртуальна реальність, симулякри, уніфікація символічного простору знищує кордони між реальністю та віртуальністю, формує віртуальну особу, а її соціокультурна ідентичність далеко не завжди вбудовується в цей віртуальний світ.

Говорячи про вплив глобалізації на ідентичність, не можна оминати й її «alter ego» – глокалізацію, тобто процеси диференціації, фрагментації, локалізації. Ці процеси об'єктивно ведуть до зростання примордіалістських солідарностей, підсилення етнонаціоналізму в його крайніх формах, фундаменталізму, расизму і, зрештою, до регресії більш архаїчних цінностей. І якщо глобалізація сприяє розмиванню ідентичності, глокалізація певним чином стимулює ренесанс субнаціональних, мовних та конфесійних спільнот. У цьому є певна проблема, адже розмивання націй і, відповідно, національних ідентичностей викликає компенсаторні дивергентні соціальні процеси активізації етнічності, асиміляцію культур, консолідацію етнічних діаспор і, зрештою, формування передумов для можливого розпаду націй на етнокультурні складові.

Ідентифікаційна криза, за слушним визначенням Л. Нагорної, тягне за собою і низку інших [8.]. Кризу легітимності створює недовір'я мас до дій владних структур, відсутність згоди в суспільстві щодо природи і методів діяльності політичної влади. Кризу участі – відчуження населення від політичного життя. Кризу проникнення – невідповідність проголошених владою цілей і напрямів соціального розвитку реальній соціально-політичній ситуації, низький рівень практичних політичних можливостей системи державного управління. Кризу розподілу – порушення принципів забезпечення прийнятного для суспільства рівня матеріального добробуту і допустимої межі соціальної рівності й соціальної справедливості [9, с. 63–64].

Проте, на думку цілої низки фахівців, ідентичність є настільки важливим елементом, що навіть така сила, як глобалізація, не може спричинити будь-яку її кризу. Одним з основних підходів у науковому дослідженні має бути обґрунтування різних позицій щодо глобалізації та її впливу на такі різноманітні питання, що містять, серед іншого, етнічну належність та ідентичність. Деякі

фахівці, як Збігнев Бжезинський, наприклад, стверджували, що ми помітимо в майбутньому утворення близько 400 нових політичних одиниць, які будуть обертатися навколо етнічності [2], а реалізація етнічного та сектантського фундаменталізму неминуча. З. Бжезинський також прогнозував, що в майбутньому світ стане форумом для політичного обміну етносами та політичними сектами. Інші, такі як Ф. Фукуяма, припускають, що певні цінності сектантського фундаменталізму не стануть базою для майбутніх змін, а підґрунтям для цих важливих змін на міжнародному рівні стануть різні аспекти функціонування влади [10, с. 105].

Дж. Арнет виділяє декілька наслідків глобалізації:

1. Формування бікультуральних ідентичностей, коли одна частина самоідентичності індивіда вкорінена в локальну, інша – в глобальну ідентичність. Як наслідок, з'являються гібридні ідентичності, причому гібридність зростає, оскільки локальні культури змінюються під впливом глобалізації. Тут потрібно бути обережним: якщо захопитися ідеєю про те, що в «Я» з'являється багатоголоса ідентичність – звучать голоси (складаються репертуари) різних спільнот, до яких індивід належить, то може виникнути неправильне уявлення про те, що раніше культури й ідентичності були монолітними і стабільними і що багатоголосся «Я» – принципово нове явище.

2. Поширення дифузійної ідентичності виявляється в тому, що люди, які не належать до глобалізованого світу, не відчують належності до своїх локальних світів. Припиняючи значення локальної культури порівняно з глобальною, вони не стають частиною останньої, оскільки вона для них залишається недоступною. Такі люди не стають ані бікультурними, ані гібридними; вони опиняються виключеними з будь-якої культури. Паралельно з дифузійною ідентичністю вживаються поняття «делокалізація» (delocalisation) [6], «переміщення», «детериторізація» тощо. Молоді покоління особливо припиняють значення місць, де вони вирости. Це результат свого роду відчуження, невпевненості, відсутності ясних перспектив і привабливих життєвих траєкторій, пов'язаних з малою батьківщиною [11]. А американський психолог Дж. Беррі використовує також поняття «маргіналізація», «культурний провал», «стрес-аккультурація», «культурна дистанція» [12].

Процеси, що відбуваються в умовах глобалізації, потребують розробки нового погляду на етнічні проблеми в політичному суспільстві на рівні окремої держави. Адже у глобально цілісній системі етноси досить часто не збагачують один одного, а взаємопоглинаються, культури не отримують імпульс для саморозкриття, а нівелюються, країни не еволюціонують, співпрацюючи, а уніфікуються. Вже зараз можна звернути увагу на ускладнення ідентифікаційних процесів в умовах глобалізації. З одного боку, формується щось на зразок глобальної ментальності, поширюються схожий спосіб життя, стандарт поведінки, ціннісні та мовні уподобання. З іншого – інтенсифікується процес утвердження народами групової, територіальної, етнічної ідентичності. Природний у своїй основі, він часто набуває хворобливих форм, супроводжується тенденціями до відокремлення.

«Етнічна глобалізація» в Україні дотепер проявлялася, щонайменше, у двох суперечливих тенденціях. З одного боку, глобалізація уніфікує й інтернаціоналізує населення, а з іншого, вносячи у життя посттоталітарної держави елементи сучасної демократії, стимулює процеси культурного й духовного відродження, регіоналізації та прагнення до етнічної ідентифікації як титульної нації, так і національних меншин. Уже зараз можна дійти висновку, що проблеми, спричинені міграційними та етнічними процесами і в розвинених країнах, і в країнах третього світу, більшою чи меншою мірою матиме найближчими роками й Україна. Тому треба вдосконалювати правову базу, зміст державної політики, відповідним чином підготувати кваліфіковані кадри і матеріальні ресурси, необхідні для вирішення таких завдань

У зв'язку з тим, що в процесі глобалізації зростає ризик втрати національної ідентичності, Україна постала перед складною дилемою: як поєднати інтеграцію, особливо в соціокультурній сфері, та процес її національної самоідентифікації, розвитку і збереження української нації? Тому подальшого наукового осмислення потребує проблема самозбереження «українськості» в умовах сучасних глобалізаційних процесів, формування механізмів її забезпечення.

Загалом, формуванню ідентичностей у постмодерній Україні притаманний загальний парадокс. Перш за все, сучасне українське

суспільство, як і особи, не може сповна використовувати накопичений за часів незалежності досвід, пам'ять, попередні соціально-політичні практики для продукування себе в майбутнє. По-друге, реальний стан суспільних перетворень в Україні не відповідає сучасним масштабам змін. Сучасний соціальний досвід в Україні здебільшого спирається на минулі соціальні схеми та патерни, які не можуть продукувати реальні зміни в суспільстві, оскільки вочевидь втратили свою легітимність. Минуле і далі існує в сучасній Україні, певним чином втративши амбіції, відмовившись від власного імені, мімікуючи, але залишаючись, по суті, «керівною та спрямовуючою силою». Саме загострення соціально-політичної ситуації в країні, а також невизначеність пріоритетів та орієнтирів національного розвитку значною мірою й зумовили кризу національної ідентичності в Україні.

Зберігається й світоглядна амбівалентність. Попри зростання патріотизму, що фіксують соціологічні опитування, значна частина українців «роздвоюється» між Європою та «руським миром». «Війна, – підкреслює М. Рябчук, – не лише посприяла політичній консолідації української нації, а й загострила та унаочнила ті глибокі цивілізаційні, ідентичнісні та ціннісні поділи, які в Україні завжди існували і які, власне, уможливили для Росії відносно легку анексію Криму, окупацію Донбасу та інфікування значної частини громадян України антиукраїнською пропагандою» [13, с. 126].

Утім, конфлікт ідентичностей в Україні – це радше конфлікт різних частин української політичної нації у процесі її становлення, а лінії розмежування проходять не за етнічною чи мовною ознаками, а за моделями майбутнього (чи повернення до минулого). «Зрештою, на одній території нині співіснують дві країни. Україна пострадянська, де наявні корупція, крадіжки на всіх рівнях та голосування за гроші. І Україна нова, що успішно воює, збирає гроші на армію і намагається запустити нові бізнес-проекти» [14, с. 286]. А М. Розумний вважає, що «наявність внутрішнього конфлікту є тут не свідченням розколу країни, а навпаки – найпереконливішим симптомом формування цілісної суспільної свідомості і національного організму як такого» [15, с. 37].

Криза ідентичностей, конфлікт ідентичностей як світоглядний конфлікт триває в Україні вже не один рік. І спроби локалізувати його і завдяки цьому забезпечити суспільну злагоду – марна справа, яка, до того ж, методологічно хибна. Потрібний пошук джерел, які формують, трансформують і модернізують ідентичність, образу її спільного майбутнього. Зрештою, треба зрозуміти, в якому світі ми живемо, як просувається процес глобалізації, які існують основні політичні тренди – і знайти своє місце у цих трендах.

Ключовою точкою доповіді Римського клубу є ідея «нового Просвітництва», фундаментальної трансформації мислення, результатом якої має стати цілісний світогляд, гуманістичний, але вільний від антропоцентризму, відкритий до розвитку, але такий, що цінує стабільність та піклується про майбутнє [1].

Поряд з компліментарністю стовпами «нового Просвітництва» Римський клуб бачить синергію – пошук мудрості, через примирнення протилежностей, і баланс.

І як не згадати відомий вислів Массимо де Адзельо: «Ми створили Італію, зараз ми маємо створити італійців». Доповню – і українців також.

1. New report to the club of Rome. Come On! Capitalism, Short-termism, Population and the Destruction of the Planet. 2017. URL: <https://www.clubofrome.org/2017/10/25/new-report-to-the-club-of-rome-come-on/>

2. Бжезинський З. Велика шахівниця. Львів: Лілея-НВ, 2000. 236 с.

3. Хесле В. Кризис индивидуальной и коллективной идентичности // Вопросы философии. 1994. №10. С. 112–123.

4. Бауман З. Индивидуализированное общество / пер. с англ. Москва: Логос, 2002. 390 с.

5. Lifton R. The Protean Self: Human Resilience in an Age of Fragmentation. N.Y.: Basic Books, 1993. 262 p.

6. WIN/Gallup International's 40th Annual Global End of Year Survey reveals happiness improves despite economic confidence falling. URL: http://www.wingia.com/web/files/service_categories/10/file/10.pdf

7. Тоффлер А. Третья волна / пер. с англ. Москва: АСТ, 2004.

8. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. Київ. 2002. 271 с.

9. Горбатенко В. Кризовий синдром модернізації в контексті етнонаціональних конфліктів // Етнополітичні конфлікти в пострадянському просторі. Київ. 1999. 278 с.
10. Fukuyama, F. The End of Order. London: Social Market Foundation. 2000. 148 p.
11. Arnett J.J. The Psychology of Globalization // American Psychologist. 2002. Vol. 57.
12. Berry J.W. A Psychology of Immigration // Journal of Social Issues. 2001. Vol. 57. № 3.1.
13. Рябчук М. Випробування війною: старі поділи і нові зв'язки у сьогодишньому українському суспільстві // Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій у сучасні Україні. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. 512 с.
14. Римаренко С. Регіональні аспекти соціокультурних трансформацій в Україні // Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій у сучасні Україні. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. 512 с.
15. Розумний М. Виклики національного самовизначення. Київ: НІСД, 2016. 196 с.